

εἰς τὸ παλαιὸν δικαίωμα τῶν Ῥωμαίων· ὕστερον ὅμως μετὰ τὴν πρόοδον τοῦ λογικοῦ ἀπεβλήθησαν, καὶ μετὰ τὸν φωτισμὸν τῆς Χριστιανικῆς Πίστεως ἠφανίσθησαν. Εἰς τὰ πλείοτα βάρβαρα Ἔθνη λέγουν εἰ σοφοὶ περιηγηταὶ, ὅτι εἶναι διεφθαρμένα τοῦ φυσικοῦ νόμου ἀξιώματα· καὶ τὴν σήμερον ἀκόμη εἰς λαοὺς πλέον πολιτισμένους εὕρισκουν ἀντιλογίας τινὰς τῶν φυσικῶν ἀξιωμάτων. "Διὰ ταῦτα ἤθελεν εἶσθαι κάλλιστον ἔργον νὰ διαδοθῶσιν ὅλα τὰ φυσικὰ ἀξιώματα μετὰ τοιαύτην τάξιν, ὥστε νὰ φαίνεται καθαρά καὶ ἀναντίρρητος ἡ ἀμοιβαία σύνδεσις αὐτῶν καὶ συμφωνία:

Εἰς τὸν φυσικὸν λοιπὸν νόμον ἀναφέρονται, πρῶτον, ὅσα ἀξιώματα ἠθικὰ εἶναι γενικώτατα καὶ εἰς ὅλους τὰς ἀνθρώπους γνωστά· δεύτερον, ὅσα πλησιάζουν εἰς ταῦτα, καὶ εἶναι τρόπον τινὰ συνέπειαι αὐτῶν. "Ὅσον μὲν διὰ τὰ πρῶτα, ὁ φυσικὸς νόμος δὲν ἐμπορεῖ γενικῶς νὰ ἐξαλειφθῇ ἀπὸ τὰς καρδίας τῶν ἀνθρώπων· παραβαίνεται ὅμως ἢ συμπνίγεται ἰδιαιτέρως, διότι ἡ κρίσις τοῦ λογικοῦ συρομένη ἀπὸ πλεονεξίαν, ἢ ἄλλο τι πάθος, ἐμποδίζεται νὰ ἐφαρμόσῃ τὸ κοινὸν ἀξίωμα

εἰς

εἰς τὰς μερικωτέρας πράξεις. Ὅσον δὲ διὰ τὰ ἄλλα, τὰ παράγωγα ἐκείνων τῶν πρώτων, ὁ φυσικὸς νόμος ἐνδέχεται νὰ ἀγνοῖται, ἢ διότι οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἐξάρχῃς κακῶς ὠδηγημένοι, ἢ ἀπὸ κακὴν ὁμοίως συνήθειαν καὶ διεφθαρμένην ἔξιν. Ἀπὸ τὰ διεφθαρμένα βέβαια ἦθῃ ἐκ τῆς ἀμαθείας καὶ κακῆς ἀνατροφῆς προῆλθαν εἰς τὴν θεωρίαν καὶ πράξιν τῶν ἀνθρωπίνων ἀρετῶν ψευδεῖς ἰδέαι, ἐναντίας τοῦ φυσικοῦ νόμου.

Ὅτι πᾶς νόμος καλῶς κείμενος, ὅσον μακρὰν καὶ ἂν ἦναι τοῦ φυσικοῦ νόμου, ἀναφέρεται καὶ ἐπιστηρίζεται εἰς αὐτὸν, τοῦτο ἀποδείχνεται καὶ ἀπὸ τὸν γενικὸν αὐτὸν ὀρισμὸν τοῦ νόμου· διότι, ὡς εἶπαμεν, ὁ Νόμος γενικῶς θεωρούμενος, εἶναι κανὼν, κατὰ τὸν ὁποῖον πρέπει νὰ διευθύνωμεν τὰς πράξεις μας. Ἀλλ' ἐπειδὴ ὁ Θεὸς μᾶς εὐεργέτησε μὲ τὴν λογικὴν ταύτην καὶ ἔμφυτον δύναμιν, διὰ τῆς ὁποίας ἐμποροῦμεν νὰ διαθέτωμεν τὰς πράξεις μας, ἐκ τῆς θείας λοιπὸν ὑπάρξεως, καὶ ἐκ τῆς λογικῆς ἡμῶν φύσεως συμπεραίνεται, ὅτι ὁ κανὼν τῶν πράξεών μας, ἢ ταῦτόν εἰπεῖν, πᾶς νόμος πρέπει νὰ ἐπιστηρίζεται

εἰς

εἰς ὀρθὸν λόγον, ἤγουν νὰ πηγάζῃ ἐκ τοῦ φυσικοῦ νόμου. Οὕτω λέγει περὶ αὐτοῦ καὶ ὁ ἱερός Αὐγούστινος· „Εἰς τὸν ἀνθρώπινον τοῦτον νόμον δὲν εἶναι τίποτε ὀρθὸν καὶ δίκαιον, τὸ ὁποῖον νὰ μὴ συνάγεται ἐξ ἐκεῖνου τοῦ αἰωνίου νόμου“. Οὕτω καὶ οἱ ἱεροὶ Διδάσκαλοι λέγουν, ὅτι ὁ νομοθέτης τῶν ἀνθρώπων, ἂν ἦναι ἀνθρώπος καλὸς καὶ σοφός, πρέπει νὰ συμβαλεῖται ἐκεῖνον τὸν αἰώνιον νόμον, καὶ κατὰ τοὺς ἀμεταβλήτους ἐκεῖνου κανόνας νὰ διακρίνῃ καὶ νὰ νομοθετῇ ἐν καιρῷ τὰ πρακτέα, καὶ μὴ πρακτέα. Οὕτω λοιπὸν ἐκ τῶν εἰρημένων ἀποδείχνεται, ὅτι πᾶς νόμος καλῶς κείμενος, ἐπιστηρίζεται εἰς τὸν φυσικόν.

Μ' ὅλα ταῦτα δὲν ἔλλειψαν καὶ εἰς τῆτο ἐναντίοι, προβάλλοντες Ἑθνη, εἰς τὰ ὁποῖα φαίνονται ἀγνώριστα παντάπασι τὰ πρῶτα ἀξιώματα τοῦ φυσικοῦ νόμου. Εἰς τοὺς Αἰγυπτίους ἦτο νόμος, κατὰ τὸν Ἡρόδοτον, αἱ θυγατέρες μόνον νὰ προμηθεύωνται εἰς τοὺς γαμεῖς τὰ ἀναγκαῖα τῆς ζωῆς τῶν· οἱ δὲ υἱοὶ νὰ ἦναι ἐλεύθεροι ἀπὸ τὸ χρέος τοῦτο. Ὁ αὐτὸς Ἡρόδοτος λέγει ὅτι εἰς τοὺς Πέρσας ἦτο νό-

νόμος, ὅταν ὁ πατήρ ἔκαμνε μέγα τι ἀμαρτημα, γὰ ἐξολοθρεύεται ὅλη του ἢ οἰκογένεια. Ἡ βάρβαρος αὕτη συνήθεια ἐπικράτει ὄχι μόνον τὸ πάλαι καὶ εἰς τοὺς Καρχηδονίους, καὶ εἰς τοὺς Μακεδόνας, κατὰ τὸν Ἰουστινόν, ἀλλὰ καὶ τὴν σήμερον ἀκόμη σώζεται εἰς λαοὺς τινὰς τῆς Ἀσίας. Διηγεῖται πρὸς τούτοις ὁ Διόδωρος ὁ Σικελιώτης, ὅτι εἰς τὴν Ταυροβάνην τὰ ὅρια τῆς ζωῆς ἦτο διωρισμένα ἀπὸ νόμον, κατὰ τὸν ὁποῖον δὲν ἐσυγχωρεῖτο πλέον νὰ ζῆ ὅς τις ἤθελε περάσειν τὰ ὅρια ταῦτα, ἀλλ' ἦτο βιασμένος νὰ ἀποθανῇ, ἐξαπλούμενος ἐπάνω εἰς θανατηφόρον τι χόρτον. Ὁ Αἰλιανὸς διηγεῖται ὅτι εἰς τὰς Σάρδεις ἦτο νόμος προστάζων τὰ τέκνα νὰ θανατόνωσι τοὺς πατέρας των εἰς τὸ γῆρας. Ὁ Δράκων, ὁ νομοθέτης τῶν Ἀθηναίων, δὲν ἔκαμνε διάκρισιν τῶν ἀμαρτημάτων, ἀλλὰ καὶ τὰ πλέον μικρὰ τὰ ἐπαίδευεν ἐξίσου μὲ θάνατον, ὡς τὰ πλέον μεγάλα. Οἱ Λακεδαιμόνιοι ἐσυγχωρῶσαν τὴν κλοπὴν, ἂν μόνον ἐπρόσεχεν ὁ κλέπτης νὰ μὴ πιασθῆ. Εἰς τὴν Ῥώμην ὁ κύριος ἐμπόρει κατὰ νόμον νὰ φονεύῃ τὸν δοῦλόν του. Ἐκ τούτων λοιπὸν καὶ πολλῶν ἄλλων

ὁ-

ὁμοίων συμπεραίνουν οἱ ἐναντίοι, ὅτι ὁ φυσικὸς νόμος δὲν εἶναι εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ὁ αὐτὸς καὶ ἀνεξάλειπτος· διότι ὄχι μόνον μετ' ἔργα, ἀλλὰ καὶ μετ' νόμους δημοσίους τὸν παραβαίνουν.

Ἄλλὰ τὰ τοιαῦτα παραδείγματα τοῦτο μόνον μᾶς δείχνουν, ὅτι πρακτικῶς οἱ ἄνθρωποι ἐπλανήθησαν πολλάκις, καὶ πλανῶνται, εἰς τὸν φυσικὸν νόμον, ὄχι ὅμως καὶ θεωρητικῶς· καὶ ὅτι ἐμποροῦν, νὰ πλανῶνται καὶ πρακτικῶς καὶ θεωρητικῶς εἰς τὰ πηγάζοντα ἐκ τοῦ φυσικοῦ νόμου ἀξιώματα, ὅταν πρόκειται περὶ πράξεων ἰδιαιτέρων. Τὸ ὅποιον καὶ ἡμεῖς δὲν ἀρνούμεθα, μᾶλλον δὲ καὶ ἀπεδείξαμεν ἀνωτέρω τὰς αἰτίας τῆς ἀποπλανήσεως ταύτης. Ὁ ἄνθρωπος βέβαια, ὡς φυσικὸν ὄν, ὑπόκειται εἰς ἀμεταβλήτους φυσικὰς νόμους· ὡς νοητικὸν ὅμως, παραβαίνει ἐξ ἀπάτης, ἢ ἐκ διαφορᾶς ἠθικῆς, καὶ θείου καὶ ἀνθρωπίνους νόμους.

Εἰς δὲ τὰ ἀνωτέρω παραδείγματα ἐμποροῦμεν ν' ἀποκριθῶμεν, ὅτι ὁ νόμος τῶν Αἰγυπτίων ὑποχρέουε τὰς θυγατέρας νὰ τρέφωσι τοὺς γονεῖς, καὶ ἄφινε τοὺς υἱοὺς ἐλευθέρους
τοῦ

τοῦ χρέους τούτου, διὰ τὰ μὴν ἐμποδίζονται ἀπὸ ἄλλας φροντίδας καὶ δημοσίους ἐνάσχο-
λήσεις· ὥστε τὸ Ἔθνος τῶν Αἰγυπτίων δὲν ἀναίρεσε τὴν εἰς τοὺς γονεῖς περιποίησιν τῶν τέκνων, ἀλλ' ἔκαμε κατάχρησιν τῷ φυσικοῦ νόμου, ἐπιφορτίζον μόνας τὰς θυγατέρας ἀπὸ τὰ χρέη τῆς περιποιήσεως ταύτης. Ὁ Περσικὸς νόμος ἐτιμῶρει τὴν ἀθάναν οἰκογένειαν ἐξίσου μὲ τὸν πταίστην πατέρα, ἀπὸ κατάχρησιν τοῦ φυσικοῦ νόμου· διότι ἐστοχάζοντο τὰ τέκνα καὶ ὅλην τὴν οἰκογένειαν μέρος τοῦ πατρὸς, καὶ κακῶς συμπεραίνοντες ἐντεῦθεν, κατεδίκαζαν αὐτὴν, ὡς μέτοχον τοῦ αὐτοῦ ἁμαρτήματος. Οἱ ἄνθρωποι ζητοῦντες τὴν κοινωνικὴν ζωὴν, διὰ τὰ ζῶσιν εὐτυχέστεροι καὶ ἀσφαλέστεροι, φοβοῦνται τὴν κακίαν ὡς ἐναντίαν τῆς εὐτυχίας καὶ ἀσφαλείας τῶν· καὶ ἐντεῦθεν πολλοὶ νόμοθέται καταχρόμενοι τὸν φυσικὸν νόμον, ἐξώκειλαν εἰς ὑπερβολὰς, θέλοντες τὰ ἐμποδίσωσι τὴν κακίαν. Ἐκ τούτου ὅμως δὲν πρέπει καγεῖς τὰ συμπεράνη ἐπιχείρημα κατὰ τῆς καταδίκης τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἐκ τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος· διότι ἐδῶ κρίνομεν ἀνθρώπινα ἔργα καὶ νόμους·

περὶ δὲ τῶν θείων Μυστηρίων πιστεύοντες, πρέπει νὰ λέγωμεν μὲ τὸν Ἀπόστολον Παῦλον· „Ὡς ἀνεξερεύνητα τὰ κρίματα αὐτοῦ, „καὶ ἀνεξιχνίαστοι αἱ ὁδοὶ αὐτοῦ“.

Κρίνοντες δὲ τοὺς νόμους ἐκείνους, κατὰ τοὺς ὁποίους ἐπεριορίζετο ὁ χρόνος τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, εὐρίσκομεν βέβαια ὅτι ἔλαβαν τὴν ἀρχὴν ἀπὸ ἐσφαλμένην ἑρμηνείαν τοῦ φυσικοῦ νόμου, πρὸς ἀπαλλαγὴν τῶν δεινῶν τοῦ γηρατείου. Ἀπὸ τὴν αὐτὴν ἀπάτην προῆλθε καὶ ἡ ἀπάνθρωπος ἐκείνη σκληρότης, κατὰ νόμον νὰ θανατόνωσι τοὺς γηραλέους γονεῖς τῶν τῶν τέκνα, διὰ νὰ τοὺς ἐλευθερόνωσιν ἀπὸ τὸ γῆρας, τὸ ὁποῖον ἐστοχάζοντο ὡς καθημερινὸν θάνατον. Ὁ δὲ παλαιὸς νομοθέτης τῶν Ἀθηναίων, ὅς τις χωρὶς καμμίαν διάκρισιν ἐνομοθέτησε νὰ παιδεύωνται ἐξίσου ὅλα τὰ ἀμαρτήματα, ἄλλο δὲν μᾶς δείχνει, παρὰ ὅτι καὶ αὐτὸς ἠπατήθη εἰς τὴν πράξιν τῶν φυσικῶν ἀξιωματῶν, διότι ἐνόμιζεν ὅτι ἀκολουθεῖ τὸν φυσικὸν νόμον, προλαμβάνων μὲ θάνατον τὴν πράξιν παντὸς ἀμαρτήματος. Οἱ Λακεδαιμόνιοι πάλιν ἐσυγχωροῦσαν τὴν κλοπὴν, μὲ σκοπὸν ἠπατημένον νὰ καταστένωσι τοὺς πολίτας

δε-

ἄξιους, ὄξεις, καὶ προσεκτικούς να φυλάττωσι τὰ ἴδια πράγματα, καὶ εἰς καιρὸν „πολέμου να βλάπτωσι τοὺς ἐχθρούς τῆς πατρίδος. Εἰς τοὺς Ῥωμαίους τέλος πάντων, ὁ νόμος ἔδιδεν ἐξουσίαν κατὰ τῆς ζωῆς τῶν δούλων, διὰ να βιάζωνται τάχα οἱ δούλοι να ἐπαγρυπνῶσιν εἰς φύλαξιν τῶν ἰδίων κυρίων. Ἐκ τούτων λοιπὸν καὶ ἄλλων ὁμοίων δὲν συμπεραίνεται ὅτι οἱ φυσικοὶ νόμοι καὶ τὰ πρῶτα αὐτῶν ἀξιώματα εἶναι ἄγνωστα εἰς τοὺς ἀνθρώπους· ἐξ ἐναντίας· μάλιστα βλέπομεν ὅτι τὰ ἐγνώριζαν, θέλοντες δὲ να τὰ βάλωσιν εἰς πράξιν, ἐδῶ ἠπατήθησαν.

“Ολοὶ οἱ ἄνθρωποι δὲν ἔχουν τὴν αὐτὴν ιδέαν περὶ τῶν ἀξιωμάτων τῶν παραγομένων ἐκ τοῦ φυσικοῦ νόμου. Ἐμποροῦν λοιπὸν ἀγνοοῦντες να τὰ παραβαίνωσι. Διὰ να κρίνωμεν ὅμως πότε εἶναι πταῖσται, πρέπει να ἐξετάζωμεν ποῖον εἶδος ἀγνοίας πάσχοντες, τὰ παρήβησαν.

Ἀκολουθῶς θέλομεν ὁμιλήσειν ἰδιαιτέρως περὶ ἀγνοίας, πλὴν λέγομεν καὶ ἐδῶ ὅτι πρέπει να διακρίνωμεν δύο εἶδη ἀγνοίας, ἀνυπέρβλητον καὶ ὑπερβλητὴν. Ἀνυπέρβλητος ἀγνοία λέ-

λέγεται εκείνη, τὴν ὁποίαν, καὶ ἂν θέλωμεν, δὲν ἐμποροῦμεν ν' ἀποτινάξωμεν ὅθεν εἶναι ἀθάνατος. Ὑπερβλητὴ δὲ, ἢ ἐξηρτημένη ἀπὸ τὴν θέλησίν μας. Ἐάν τις, παραδείγματος χάριν, ἔχη καὶ νοῦν, καὶ καιρὸν, καὶ διδασκάλους καὶ βιβλία, διὰ τὰ μάθη τὰ ἠθικὰ χρέη του, καὶ ἔπειτα διὰ τὴν ἀμέλειάν του ἀγνοῖ αὐτὰ, καὶ μὴ εἰδῶς τὰ παραβαίνῃ, ἢ ἀγνοία αὕτη εἶναι ὑπερβλητὴ, καὶ διὰ τοῦτο ἀξιοκατάκριτος ὁ παραβαίνων. Ἄν ὅμως ὑποθέσωμεν, ὅτι δὲν ἔτυχε ποτὲ διδασκάλους, ἢ ὅτι οἱ γονεῖς ἀμέλησαν ἐξαρχῆς τὴν μάθησιν καὶ ἀνατροφήν του, ὁ τοιοῦτος πάσχει ἀγνοίαν ἀνυπέρβλητον ὅθεν καὶ εἰς ὅσα ἀμαρτάνει ἐξ ἀγνοίας, ἔνοχοι τούτων εἶναι οἱ δυνάμενοι, καὶ ἔπειτα ἀμελήσαντες νὰ τὸν προφυλάξωσιν ἀπὸ τὴν ἀγνοίαν ταύτην.

Περὶ τῶν πρώτων λοιπὸν ἠθικῶν ἀξιωμαμάτων, ὅτι δὲν ἐμπορεῖ νὰ δοθῇ ἀνυπέρβλητος ἀγνοία, τὸ ἀπεδείξαμεν εἰς τὰ προειρημένα ὁμοίως οὐδὲ περὶ ἐκείνων, τὰ ὁποῖα εὐκόλως συμπεραίνονται ἀπὸ τὰ πρώτα. Εἶναι ὅμως τινὰ πόρρωθεν πηγάζοντα, τῶν ὁποίων ἢ ἀγνοία ἐμπορεῖ νὰ ᾖ ἀνυπέρβλητος, μάλιστα

εἰς

εἰς ἀνθρώπους ἀγροίκους ἢ δύσνοας, οἱ ὅποιοι δὲν δύνανται νὰ ἀναβαίνωσιν εἰς τὴν ἀλήθειαν διὰ πολλῶν συλλογισμῶν, οὐδὲ ἔχουν προχείρους περιστάσεις νὰ τὴν διδάσκωνται. Καὶ Θεολόγοι βέβαια, ἄνδρες σοφώτατοι καὶ τῆς ἀληθείας ἐπιμελέστατοι ζητηταί, ἀκολουθεῖ πολλάκις νὰ μὴ συμφωνῶσι περὶ πραγμάτων ἀναφερομένων εἰς τὸν φυσικὸν νόμον, ἀλλ' οἱ μὲν νὰ καταφάσκωσιν, οἱ δὲ νὰ ἀποφάσκωσι περὶ τοῦ αὐτοῦ, κατὰ ἀνυπέρβλητον ἄγνοιαν, ἀφοῦ ἐμεταχειρίσθησαν ὅλην τὴν δυνάμιν των, καὶ κατέβαλαν πᾶσαν σπουδὴν πρὸς εὔρεσιν τῆς ἀληθείας. Τοιαύτη λοιπὸν ἄγνοια δὲν ἐνέχεται εἰς κανὲν ἀμάρτημα, καὶ ἀκολουθῶς εἰς καμμίαν τιμωρίαν· διότι ἡ ἀνυπέρβλητος ἄγνοια δὲν ἔχει οὔτε σκοπὸν, οὔτε θέλησιν ἀμαρτίας. Ἐμποροῦμεν δὲ κατὰ διαφόρους τρόπους νὰ ἀποτινάξωμεν τὴν ἄγνοιαν, ἢ μὲ τὴν δυνάμιν τοῦ πνεύματος, ἢ μὲ τὴν σπουδὴν καὶ ἀνάγνωσιν τῶν βιβλίων, ἢ μὲ τὴν διὰ ζώσης φωνῆς διδασκαλίαν.

Οἱ ἀνθρώπινοι νόμοι ἐνίοτε μεταβάλλονται, καὶ πολλάκις μάλιστα φαίνονται ἐναντίοι συναλλήλως. Τοῦτο ὅμως δὲν ἀναιρεῖ τὸ

ἀμετάβλητον τοῦ φυσικοῦ νόμου, οὔτε τὴν εἰς αὐτὸν ἐπιστήριξιν τῶν τοιούτων νόμων. Ὁ ὀρθὸς βέβαια λόγος ἀπαιτεῖ πολλάκις γὰ μεταβάλλωνται οἱ ἀνθρώπινοι νόμοι· καὶ ἡ μεταβολὴ αὕτη ἔχει τὸν λόγον τῆς εἰς τὸν φυσικὸν νόμον· διότι πρέπει νὰ γίνωνται μεταβολαὶ εἰς τοὺς ἀνθρώπινους νόμους κατὰ τὰς διαφόρας περιστάσεις τῶν καιρῶν, τῶν τόπων, καὶ τῶν προσώπων· ἀλλέως δὲν ἤθελε φυλάττεσθαι τάξις πρέπουσα εἰς τὰ ἀνθρώπινα πράγματα, καὶ ἐκ τούτου οἱ νόμοι δὲν ἤθελαν εἶσθαι θεμελιωμένοι εἰς τὸν ὀρθὸν λόγον, καὶ ἀπολούθως οὐδ' εἰς τὸν φυσικὸν νόμον (1).

Οὕτω λοιπὸν οἱ ἀνθρώπινοι νόμοι συμφέρει νὰ μεταβάλλωνται, ὅταν ὁ ὀρθὸς λόγος τὸ ἀπαιτῇ, καὶ αἱ μεταβολαὶ αὗται ἐπιστηρίζονται εἰς τὸν ἀμετάβλητον φυσικὸν νόμον, ὡς κατὰ λόγον ὀρθὸν γινόμεναι· διότι καὶ τὰ ἤθη.

(1) Ἐκ μὲν οὖν τούτων φανερόν ὅτι κινητοὶ καὶ τινεὶ καὶ ποτὲ τῶν νόμων εἰσίν· (Ἀριστοτέλ. Πολιτικ. Βιβλ. β'. Κεφ. η'.)